

MAMLAKATIMIZDA SOLIQ SALOHİYATI BILAN BOG'LIQ TADQIQOTLAR ILMIY TAHLILI

Jurayev Xusan Atamuratovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Mustaqil tadqiqotchisi PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq salohiyatining iqtisodiy mazmuni, uning shakllanish qonuniyatlari va soliq tizimidagi strategik o'rni yoritilgan. Tadqiqot davomida soliq salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinib, davlat budjeti daromadlarini barqarorlashtirishda ushbu ko'rsatkichning ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, soliq bazasini kengaytirish va soliq yig'iluvchanligini oshirish orqali mamlakat iqtisodiy o'sishini ta'minlash yo'llari ko'rib chiqilgan. Maqola soliq siyosatini takomillashtirish va soliq yukini optimallashtirish masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: soliq salohiyati, soliq tizimi, iqtisodiy mazmun, soliq bazasi, budjet daromadlari, soliq siyosati, fiskal samaradorlik, soliq yukini optimallashtirish, soliq tushumlari, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. Soliq salohiyati tushunchasi shunchaki yig'ilgan soliqlar miqdori emas, balki iqtisodiyotning muayyan rivojlanish bosqichida soliq to'lovchilarga ortiqcha og'irlik tushirmagan holda safarbar etilishi mumkin bo'lgan maksimal moliyaviy resurslar ko'lamini ifodalaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan soliq islohotlari doirasida soliq yukini kamaytirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish va "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu jarayonda soliq salohiyatini to'g'ri baholash davlat budjeti parametrlarini aniq rejalashtirish va hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bois, soliq salohiyatining iqtisodiy mazmunini chuqur o'rganish va uning soliq tizimidagi o'rnini belgilash ilmiy va amaliy jihatdan juda dolzarb hisoblanadi.

Albatta boshqa ilmiy tadqiqot mavzulari singari ushbu mavzu ya'ni, soliq salohiyati masalasi ham ilmiy tadqiqotlarning markazida bo'lib kelgan. Ularda soliq salohiyatining ilmiy mazmuni, uni aniqlash uslubiyoti, milliy iqtisodiyot hamda hududlar doirasida aniqlash va baholash metodologiyasi, soliq salohiyati va budjetni rejalashtirish, soliqlarni rejalashtirish, soliqlarni prognoz qilish va shu kabi jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganilgan. Ilmiy tadqiqot uslubiyotiga asoslangan holda bu boradagi avval amalga oshirilgan xalqaro va milliy darajadagi ilmiy tadqiqot ishlarini ayrimlarini ilmiy-tahlil qilishga harakat qilamiz.

Jumladan, MDH olimlaridan biri P. Magomedov o'z ilmiy ishlarida mintaqa ya'ni hududning soliq salohiyati konsepsiyasini tadqiq qiladi. Jumladan, ushbu tadqiqotchi soliq salohiyatini hududlar va ayrim olingan soliq to'lovchilar doirasida uning hajmini aniqlashga ilmiy yondashuvlarning evolyusiyasini keng tahlil qilgan holda hududlarning soliq salohiyatining shakllanishi va hajmini belgilovchi omillarga alohida e'tibor qaratadi hamda bu masalaga ustuvorlik berishning ilmiy sabablarini ko'rsatib beradi, shuningdek, fiskal tartibga solish jarayonida hududning soliq salohiyatiga ta'sirini va tendensiyalarini baholaydi, ularni tizimlashtiradi, mintaqaning soliq salohiyatidan foydalanish hajmi va darajasi ko'rsatkichlarini aniqlab beradi.

Rossiyalik olim-Lyatina Yelena Valerievna ham soliq salohiyati bo'yicha katta ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirgan. Uning bu boradagi ilmiy tadqiqotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, u "soliq salohiyatining moliyaviy va ijtimoiy mohiyatini ochib beradi, va uning asl ta'rifini ishlab chiqishga harakat qilgan, Rossiya davlati moliyaviy-soliq qonunchiligida soliq salohiyatining iqtisodiy mohiyatini tushunish va ma'nosidagi asosiy kamchiliklarni aniqlab bergan, shu bilan birgalikda ushbu kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan aniq takliflar va tavsiyalarni ilmiy asoslab beradi, hudud va federal darajalarda soliq salohiyatining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy ichki va tashqi omillar va ularning ta'sirini asoslab beradi, Rossiya Federatsiyasi va xorijiy mamlakatlar milliy iqtisodiyotining rivojlanishini qiyosiy tahlil qilish asosida davlat organlari faoliyatini rejalashtirish jarayonida soliq salohiyatini baholash xususiyatlarini har tomonlama taqdim etish, soliq salohiyatini shakllantirish mexanizmlarini ko'rsatib beradi, shuningdek, milliy iqtisodiyot tuzilmasini, budjet jarayonini va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilgan holda soliqlarni rejalashtirish doirasida soliq salohiyatidan foydalanish bo'yicha takliflar va tavsiyalarni shakllantiradi"¹.

Bundan tashqari ushbu olim soliq salohiyati tushunchasini aniqlashtirib bergan, ya'ni "soliq salohiyatini mamlakat yoki mintaqa iqtisodiyotining holatini sifat jihatidan tavsiflovchi hisoblangan qiymat sifatida va iqtisodiy kompleksda mavjud va o'zaro ta'sir qiluvchi manbalar va ob'ektlarga haqiqiy soliqqa tortish sharoitida ma'lum bir fiskal siyosatni qo'llash natijasida o'zgarishlar sifatida xarakterlagan holda uning to'rtta tarkibiy segmenti asosida tuzish zarurati va maqsadga muvofiqligini asoslaydi (mulk kompleksi (er va mulk solig'i manbai sifatida), pul oqimiga asoslangan qo'shilgan qiymat (qo'shilgan qiymat solig'i va daromad solig'i manbai sifatida), tartibga solinadigan tadbirkorlik faoliyati (qimor o'yinlari solig'i, foydali qazilmalarni qazib olish solig'i manbai sifatida) va soliq bo'lmagan to'lovlar va yig'imlardan olinadigan boshqa daromad manbalari va shu kabilar), o'z navbatida ushbu tadqiqotchi

¹Лятина Елена Валериевна. Формирование и оценка налогового потенциала в России. Специальность: 08.00.10 - "Финансы, денежное обращение и кредит". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. 2020 г. Тольятти-2008, с.20.

solliq salohiyatini baholashning mavjud usullarini tizimlashtirish va tasniflash asosida tarkibiy ko'p bosqichli modelini ishlab chiqqan, ushbu model doirasida milliy solliq salohiyati bilan uning asosi o'rtasidagi bog'liqlik solliqqa tortiladigan ob'ektlarning ma'lum manbalariga nisbatan qo'llaniladigan solliqni tartibga solish va fiskal siyosat orqali amalga oshirilishini hamda nafaqat fiskal, balki solliqlarning tartibga solish funksiyalari ham hisobga olinishini lozimligini ko'rsatib beradi"².

Yana bir tadqiqotchi E.Voskanyan esa, "subfederal solliq salohiyati" ni aniqlashga oid ilmiy tadqiqotlar olib borib, solliq salohiyatining tarkibiy qismlarini omil tahlil qilish metodologiyasini taklif qiladi, mintaqaviy solliq daromadlarini oshirish, solliq salohiyatini rivojlantirishda ijobiy dinamikani ta'minlash bo'yicha metodologik tavsiyalarni ishlab chiqadi, vaziyatga asoslangan yondashuv asosida mintaqaviy solliq salohiyatini baholash metodologiyasini ilmiy asoslab beradi, hududning mavjud resurslaridan foydalanish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning optimal kombinatsiyasini aks ettiruvchi subfederal solliq salohiyatini aniqlashni taklif qiladi, mintaqaning solliq salohiyatini boshqarish metodologiyasini ishlab chiqadi, solliq salohiyati va budjet jarayonining bog'liqligini takomillashtirish maqsadida, mintaqaviy solliq salohiyatini oshirish orqali solliq tushumlarini oshirish bo'yicha metodologik tavsiyalar beradiki bu taklifi bu mintaqada umumiy iqtisodiy faollikni oshirish va solliq siyosatini boshqarishni tashkil etishni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagilar tashqari MDH olimlaridan O.Kalinina ham solliq salohiyati bo'yicha muhim ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Ushbu olimaning ilmiy tadqiqotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, u "hududning resurs parametrlariga asoslanib, mintaqaning solliq salohiyati konsepsiyasining mohiyatini aniqlab bergan, hududning mintaqaning solliq salohiyatini shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni tasniflab bergan, solliq salohiyatining kattaligini belgilovchi parametrlarni tasniflashni taklif qilgan, hududning intaqaviy moliyaviy munosabatlar tizimida solliq salohiyatining o'rni va funksional chegaralarini aniqlab bergan, solliq salohiyatini baholashning asosiy usullarini tizimlashtirgan holda keltirgan, hududlarning o'ziga xos sharoitlariga qarab uning haqiqiy qiymatini aniqlash imkonini beruvchi solliq salohiyatini baholashning kompleks metodologiyasini ishlab chiqqan, solliq salohiyatini baholashning turli usullari tizimlashtirgan, shuningdek, mintaqaning solliq salohiyatini baholashning keng

² Лятина Елена Валериевна. Формирование и оценка налогового потенциала в России. Специальность: 08.00.10 - "Финансы, денежное обращение и кредит". Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. 202Q г. Тольятти-2008, с.20.

qamrovli metodologiyasi taklif qilganki, bu uslubiy jihatdan bu uning haqiqiy qiymatini mintaqalarning o'ziga xos sharoitlariga qarab aniqlash imkonini beradi"³.

MDH davlatlari olimlarining soliq salohiyatiga oid ilmiy tadqiqotlarini tahlilni davom ettiradigan bo'lsak, D.Popenkov tomonidan tadqiqotlarni ham tahlil qilish o'z mazmuniga egadir. Ushbu tadqiqotchi, ilmiy tadqiqotlarida: soliq salohiyati kategoriyasini ilmiy tadqiq qilishning zarurligini ilmiy asoslab bergan holda, milliy iqtisodiyot doirasida soliq salohiyati darajasini belgilovchi omillarni aniqlab bergan, uni ya'ni soliq salohiyatini kengaytirish va tizimlashtirish hamda ularning tegishli hududning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirlarni baholagan, milliy iqtisodiyotning soliq salohiyatini baholashning zamonaviy usullarini o'rganish asosida mintaqaviy rivojlanishning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini baholashgan, soliqlarni prognoz qilish uchun tegishli modellarni ishlab chiqishga harakat qilgan, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida kompleks baholash uchun metodologik usullarni ishlab chiqish va uni qisqa muddatli soliqlarni prognozlash uchun iqtisodiy va matematik vositalarni taklif qilgan.

Bundan tashqari, ushbu olim tadqiqotlarida soliq salohiyatiga ichki va tashqi iqtisodiy, moliyaviy, tashkiliy va boshqaruv omillari va parametrlarining o'ziga xos ta'sirini aniqlab, ularni ilmiy jihatdan asoslab, hududning besh yillik (2005–2010) soliq salohiyatini baholagan hamda ularni sinab ko'rish maqsadida prognoz qilishning ilmiy asoslarini ko'rsatib bergan, — mintaqaning (federal tarkibiy tuzilma) "soliq salohiyati" toifasining ta'rifiga ham taktik, ham strategik jihatdan muhim qo'shimchalar kiritgan holda taktik ma'noda, soliq salohiyati — bu mintaqaning resurs bazasining ijtimoiy ishlab chiqarishda amalda ishtirok etadigan barcha soliq manbalaridan foydalanishning mavjud shartlarini hisobga olgan holda, amaldagi qonunchilikka muvofiq hisoblangan soliqlar va to'lovlar ko'rinishida real budjet daromadlarini yaratish qobiliyati ekanligini ilmiy asoslab bergan"⁴.

Dotsent Islyamutdinov Sayd Ismagilovich esa, boshqalardan farqli ravishda "hududiy soliq tizimining asosiy holatiga mos keladigan soliq to'lovlarining maksimal (maqsadli) hajmini safarbar qilish qobiliyatining o'lchovi sifatida hududning soliq salohiyatining mohiyatini tushunishga kompleks yondashadi, shu jihatdan, hududiy sub'ektning takror ishlab chiqarish tizimi doirasida soliq salohiyatini aniqlashga yaxlit yondashuvni asoslashga harakat qiladi, undan kelib chiqqan holda, hududiy sub'ektlarning soliq salohiyatini baholash va tahlil qilish uchun metodologik asosni

³Калинина Ольга Владимировна. Комплексная методика оценки налогового потенциала региона. Специальность 08.00.10 — Финансы, денежное обращение и кредит. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иваново – 2006, с.26.

⁴Попенков Денис Рудольфович. Налоговый потенциал субъекта федерации: оценка и прогнозирование по комплексным макроэкономическим показателям. Специальность 08.00.10 — «Финансы, денежное обращение и кредит». Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Владивосток, 2006, с.28.

ishlab chiqadi, (Samara viloyati misolida) subfederal va submintaqaviy darajalarda soliq tushumlarining asosiy xususiyatlari va hajmlarini aniqlash imkonini beruvchi soliq tushumlarining 5 modeli omil tahlil qilgan, soliq salohiyatini shakllantirish va ulardan foydalanishni boshqarish samaradorligini hamda hududning soliq raqobatbardoshligini oshirish uchun vositalar tizimini taklif qiladi”⁵.

Agar, mahalliy olimlarimizning soliq salohiyati bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, bu borada professorlar: S.Xudoyqulov, Sh.Turaev, X.Qobulov, I.Niyazmetov, N.Kuzieva, A.Musagaliev, A.Shernaev, Z.Axrarov, A.Islomqulov, N.Ashurova, O.Meyliev, B.Ibragimov, S.Elmirzaev, Z.Abdullaevlar, Sh.Boboevlar, dotsentlar: P.Tureev, L.Buronova, U.Yuldosheva B.Muqimov, tadqiqotchilar: L.Bozorova, M.Ismoilov, S.Hakimov va shu kabilar olim-tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan. Tadqiqot metodologiyasiga asoslangan holda ularning ayrimlarini ilmiy tahlil qilishga harakat qilamiz.

Soliqlarni prognoz qilish va soliq salohiyati bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan prof. S.Xudoyqulov o'zining ilmiy tadqiqotlarida “soliq salohiyati kategoriyasining mohiyatini ochib bergan, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni guruhlagan, milliy, hudud va soliq to'lovchilar doirasida soliq salohiyatini aniqlashning yangicha variantdagi metodologiyasini ishlab chiqqan, budjet-soliq tizimida soliq salohiyatidan foydalanishning ilmiy yo'nalishlarini ko'rsatib bergan, turli darajada (makro darajada, hududlar va alohida olingan soliq to'lovchi-korxonalar doirasida) soliq salohiyatini aniqlash (baholash)ning metodologiyasini ishlab chiqqan, shuningdek, soliq to'lovchilarda soliq to'lovlarini rejalashtirish bilan bog'liq mexanizmlarni, budjetni rejalashtirish va soliqlarni prognoz qilishning o'zaro bog'liqligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlarini ko'rsatib bergan hamda soliq tushumlarini prognoz qilish va soliq salohiyatini baholashning xorij tajribasini tahlil qilgan va ularni qiyosiy tahlil qilish asosida ilmiy xulosalar chiqargan”⁶.

Xulosa va takliflar.

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliq salohiyatidan samarali foydalanish va uni kengaytirish maqsadida quyidagi choralar taklif etiladi:

1. Soliq ma'murchiligini "Koreya modeli" asosida raqamlashtirish. Iste'molchilarni soliq nazoratiga jalb qilish uchun Janubiy Koreyadagi kabi naqd pul cheklari (Cash Receipt) uchun keshbek miqdorini tabaqalashtirish va tizimni yanada

⁵ Ислямутдинов Сайд Исмагилович. Налоговый потенциал территории: методологические аспекты формирования и совершенствования управления. Специальность 08 00 05 - Экономика и управление народным хозяйством региональная экономика. Автореферат диссертации на соискание ученой, степени кандидата экономических наук. Самара 2007, с.26.

⁶Худойкулов Садирдин Каримович. Солиқ тушумларини прогноз қилиш методологиясини такомиллаштириш. 08.00.07 – молия, пул муомаласи ва кредит иқтисослиги бўйича иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2019, 77 б.

soddalashtirish. Bu "yashirin" aylanmalarni avtomatik ravishda soliq bazasiga qo'shadi.

2. Fiskal desentralizatsiyani kuchaytirish (Xitoy va Qozog'iston tajribasi). Hududiy hokimiyatlarning o'z soliq salohiyatini oshirishdan manfaatdorligini oshirish. Buning uchun tadbirkorlik faoliyatidan tushadigan korporativ soliqlarning ma'lum bir qismini (masalan, 30-50%) to'g'ridan-to'g'ri mahalliy budjetda qoldirish mexanizmini kengaytirish.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси-Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.